

Kritické gesto a záležitosti péče v souřadnicích ne/způsobivosti*

MICHAL SYNEK, DANA HRADCOVÁ,
RADEK CARBOCH, DITA JAHODOVÁ**

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha

The Dis/ability Coordinates of the Critical Gesture and Matters of Care

Abstract: Critique is one of the social sciences' most respectable tasks, especially when its aim is to emancipate people oppressed for their otherness. However, there is also a critique of critique as a disabling tool, replacing the obvious actors revealed as 'fictitious' with synthetic objects that the critic herself deems more 'factual'. This article understands the critical gesture as a pragmatic resource for re-organising the field of dis/abilities. In the first part of the article, we make three critical gestures together with José, a person identified as mentally ill. A paranoid vision of a secret conspiracy, a naturalising concept of disease, and the critique of stigma all seek to radically redraw the dis/ability coordinates, but their emancipatory potential is thwarted by the complex interconnectedness of their objects. José's recovery thus ultimately hinges on a delicate balancing act combining critique and composing. In this sense, his effort resembles the careful treading of lay and professional critics in the last part of our text, in which we try to solve problems of living with dementia together with the Hanuš family. While the critical gesture has an essential role to play here as well, close ethnographic encounters are rather about jointly articulating the critical matters of care, wherein the problematic agencies of both obvious and not-so-obvious actors are acknowledged.

Keywords: critical gesture, dis/ability, impairment, stigma, care

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2019, Vol. 55, No. 5: 587–613

<https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.5.478>

* Text vznikl s podporou grantu č. 15-32942A-P09 AZV Ministerstva zdravotnictví České republiky „Case management jako komplexní intervence u pacientů s demencí, její vliv na užití zdrojů a kvalitu života pacientů a pečujících“. Za přizvání do projektu vděčíme Ivě Holmerové. Náš dík patří především Josému a Hanušovým, bez nichž by tento text nevznikl. Za cenné komentáře děkujeme editorkám a editorovi tohoto speciálního čísla, jakož i recenzentkám, recenzentům a editorskému týmu Sociologického časopisu.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Michal Synek, Šmilovského 8, Praha 2, 120 00, e-mail: synek@cts.cuni.cz.

Úvod

Etnografické zkoumání světa lidí žijících s demencí nás přivedlo k formulování několika strategií, jimiž naši komunikační partneři takto nazývaný problém spoluvytvářejí a řeší. Během výzkumu jsme potkávali lidi, kterým vynechává paměť, jejichž zvyky a náhled na svět se rychle a nežádoucím způsobem mění. Prostřednictvím situovaných strategických vzorů a jejich dílčích souvislostí jsme zkusili vykreslit barvitější a snad i působivější obraz demence, než jaký zjednávají odborné diskurzy [Synek et al. 2017].

Pro svůj zájem o lokálně budované vzory soudržnosti „udržující pohromadě život lidí žijících s demencí“ jsme našli oporu v teorii aktérů-sítí (ANT). V duchu jejího dnes již klasického dikta „následujte samotné aktéry!“ [Latour 2005: 12, 68, 237] jsme se „pokusili dohnat jejich převratné inovace, abychom se od nich naučili, čím se společná existence stala v jejich rukou, jaké metody užívají, aby držela pohromadě, a jaké popisy nejlépe odpovídají novým vztahům, které byli nuceni navázat“ [ibid.: 12].¹ Zájem teorie aktérů-sítí o skládání a stopování nových propojení [Latour 2016] nám umožnil zvýraznit funkční strategie *spolu-stávání-se* [Haraway 2016; Dempster 1998] s aktérem nazývaným „demence“.² Metodologický presentismus teorie aktérů-sítí – její důraz na tady a teď [M'charek, van Oorschot 2020] – spolu s naší snahou podpořit partnery v pečování však zároveň vytvořil v našem zorném poli slepou skvrnu. Momenty, kdy při společném starání se o obnovení soudržnosti něco překáželo, kdy se něčeho nedostávalo, kdy něco nefungovalo nebo působilo bolest, v našem vyprávění buď chyběly, nebo bylo těžké dát jim patřičné vyznění.

Petr zaklepe na dveře a spolu s ním pomalu vstoupím do pokoje. Paní Lišková je už vzhůru. Petr si k ní sedne na postel a přivítá se s ní – obejmě ji a pohladí po tváři. „Mám pro tebe překvapení, Jani,“ říká a ukazuje na mě. Jdu se s paní Liškovou pozdravit. Obejmě mě a pohladí po tváři. Paní Lišková se usmívá. (...) Petr pomůže paní Liškové z postele. Sundá jí plenu a posadí ji na toaletní křeslo, které je hned vedle postele u radiátoru, aby jí nebyla zima.“^{3,4}

Ve svém popisu domácí odlehčovací služby se soustředíme na to, co asistent a klientka *spolu dělají*, aby obnovili rozpadající se pořádek každodennosti, zatímco to, co nedělají, i když by třeba mohli dělat, nebo co dělají a dělat by nemuseli nebo neměli, ponecháváme stranou. Přítomnost etnografky u ranní toalety paní s diagnózou demence se z tohoto úhlu pohledu může jevit jako dostatečně ospra-

¹ Citace cizojazyčných pramenů jsou překlady autorek a autorů článku.

² Haraway a Dempster hovoří o *sympoiesis* či *becoming-with*. Srovnej Mol o *spolu-vytváření* [Mol 2016: 117, pozn. 14].

³ Zápis ze zúčastněného pozorování.

⁴ Blokované citace v tomto textu píšeme kurzívou, tedy odlišně od standardu SČ. Jedná se podle našeho názoru o řešení, které umožňuje vyznačit odlišnost (osob, textů, pramenů atd.), aniž by mezi různými výpověďmi nastolovalo hierarchické vztahy.

vedlněná zájmem všech zúčastněných o co nejlepší péči o paní Liškovou. Některé čtenářky našeho textu však byly jiného názoru.

I ze stručného popisu, který je ovšem zároveň interpretací, je zřejmé, že přizvání (pravděpodobně neohlášené) výzkumnice do ložnice paní Liškové je normální, stejně jako její posazení na toaletní křeslo u postele (...), i když paní jinak chodí běžně na procházky a koupe se ve vaně. Něco asi lze pochopit jako přizpůsobení se nemoci a potřebám nemocného, ale otázka maximálního zachování důstojnosti a autonomie je stále ve hře. Lze opisované chování nehodnotit, ale popis by měl (...) popisovat i to, co a jak se nedělá.⁵

Například proč se nebere ohled na soukromí paní žijící s demencí. A proč asistent raději nedoprovodí klientku na WC, místo aby musela vykonávat potřebu v obývacím pokoji? Anebo: proč se tyto otázky vůbec nekladou? Je to tím, že paní má demenci? A co přesně to v dané situaci znamená?

Vztahuje se vysvětlení odkazem na medicínskou diagnózu k nějakému konkrétnímu situovanému ne/děláním, k nějaké specifické ne/způsobilosti, jako třeba ke skutečnosti, že si klientka v onu dobu a za oněch okolností nedojde na záchod? Anebo takové vysvětlení zahrnuje rovněž přiřazení pevnější a trvalejší nemohoucnosti, na jehož základě usuzujeme, že se tato osoba vyznačuje *kognitivním postižením* bránícím jí vykonávat určité typy činností, prožívat určité typy emocí atd.?

A pokud platí to druhé, lze takové paušalizující přisouzení nezpůsobilosti „nehodnotit“, lze se vzdát kritického soudu ve jménu popisu společného skládání světa poznamenaného rozpadem koherence? Je jednání asistenta a výzkumnice vysvětlitelné „přizpůsobením se nemoci a potřebám nemocného“, nebo je v nějakém ohledu nepřiměřené, a tudíž hodné kritiky? Jedná se zde o jednu ze situací, v nichž jsou „jedinci [...] zbavováni společenské legitimizace a ‚postihování‘ na základě toho, zda (ne)naplňují společenské normy a očekávání ‚normální‘ sociální ‚funkčnosti‘“ [Kolářová 2012: 55]?⁶ A je-li tomu tak, jak takovou kritiku formulovat? Je na místě opustit interpretační rámec založený na společném sprádaní soudržnosti a *kritickým gestem* označit danou situaci za cosi *zcela jiného*, například za projev *dis/ableismu*, to jest systematické diskriminace lidí označených za postižené [Levi 2006: 1; Thompson 2001: 111]? A pokud to uděláme, jak relevantní bude naše kritika pro lidi, o jejichž životě jsme se takto vyslovili, a jak to ovlivní jejich situovanou ne/způsobilost?

Takové jsou problémy, jimž bychom se spolu s našimi partnery rádi věnovali v tomto textu. Naším průvodcem po vztazích mezi ne/způsobilostí a kritikou bude José,⁷ bývalý vězeňský dozorce a odborář, dnes sociální pracovník a peer konzultant se „zkušeností s duševním onemocněním“, a rodina Hanušových, žijící již několik let s demencí diagnostikovanou u jednoho z jejích členů. Jedná

⁵ Z komentáře Olgy Šmídové-Matoušové k první verzi textu Synek et al. [2017].

⁶ Slovosled byl upraven.

⁷ Celým jménem José Hombre, čti Chosé Ombré. Jde o pseudonym, který si José sám vybral.

se o lidi, kteří se ve svých životech nejen potýkají s *ne/způsobilostí*, tedy s tím, že někdy něco nedokážou či nemohou, ale rovněž s označením spadajícím do kategorie *kognitivní postižení*.⁸ Vycházíme z předpokladu, že zkušenost opakovaných střetů se společenskými normami kognitivní funkčnosti z nich činí na slovo vzaté odborníky na kritiku, ve smyslu „reflektované nepoddajnosti“, kladoucí dominantním diskurzům neodbytnou otázku: „Jak nebýt *takto* ovládán?“ [Foucault 2007: 44, 47; kurzíva původní]

Nepůjde nám přitom o „mnohačetné kritické postoje [...], jimiž se v průběhu politické činnosti či v každodenních debatách odsuzují lidé, systém či události jako nespravedlivé s odkazem na určité situace či kontexty“ [Boltanski 2011: 6], ale o specifický kritický tah, jenž se svou strukturou podobá „metakritické pozici“, jak ji definuje Luc Boltanski [2011], jakož i „kritickému odsudku“ či „kritickému gestu“, o němž píše Bruno Latour [2004, 2010a, 2010b]. Budeme-li o tomto specifickém tahu hovořit jako o *gestu*, nebude to jen proto, abychom tak spolu s Latourem zdůraznili jeho rétorickou kvalitu a získali odstup od jeho mnohdy velikášských ambicí. Cílem gest, o nichž budeme mluvit, je v neposlední řadě „vytrhnout diváky z jejich rutiny a přimět je jednat způsobem, který vybočuje z komplexní gramatiky zvládání kontradikcí“ [Boltanski 2011: 112]. Estetizaci kritického gesta, kterou Boltanski považuje za symptom „odcizené kritiky“ [ibid.: 114], lze formulovat rovněž jako užitečný zájem o to, jak je kritické gesto provedeno a jak v důsledku své formy působí: jaký má na koho či na co vliv.

Inspirování debatami na poli pragmatické sociologie kritiky a ANT budeme *kritické gesto* nahlížet jako strategický tah, jímž jsou zjevné činitele ovlivňující určitou situaci či dění nahrazováni *syntetickým objektem* vyznačujícím se univerzalitou a skrytostí [Boltanski 2011: 1].⁹ Š oporou ve zkušenostech našich komunikačních partnerů se budeme snažit zjistit, jakým způsobem podobné objekty – jako tajná firma, nemoc nebo ableismus – ovlivňují *ne/způsobilost*.

„Darebné jsou prsty loutkohercovy“

Ne/způsobilost je vždy závislá na jiných věcech, které působí s námi, ve shodě nebo proti nám. Spojenectví nejsou předem dána a lidé, živočichové, rostliny, předměty, technologie a další „objekty“¹⁰ nejsou jednou a provždy rozděleny na

⁸ Termín „kognitivní postižení“ používáme pro širokou škálu označení souvisejících s kognitivní jinakostí, včetně stavů označovaných jako „duševní onemocnění“ a „Alzheimerova choroba“ [srov. Carlson, Kittay 2010: 1]. Více – a jinak – o termínech „postižení“ a „ne/způsobilost“ viz Kolářová [2012].

⁹ Přístup Boltanského a Latoura k metakritice se liší především v náhledu na příslib emancipace. Zatímco pro Boltanského jsou odhalování útlaku a emancipační potenciál součástí definice, Latour vidí v kritickém odsudku spíše prostředek zneschopňování. Více o tom níže.

¹⁰ Jednoduché uvozovky používáme pro znejistění doslovnosti, dvojité pro citace.

ty, které působí, a na jiné, které působit nemohou. Specifické konfigurace aktivně působících prostředníků a pasivních prostředků jsou výsledkem – nikoli východiskem – neustále vyjednávaných, překládaných a delegovaných zájmů [Latour 2005: 39].

Vyjdeme-li z tohoto předpokladu, předem rozvržené pole působností se promění v jeviště rozepří o tom, kdo jedná, proč a s kým. I Josého příběh je takových rozepří plný.

Vrhnul jsem se do práce předsedy odborů. Měl jsem spousty skvělých nápadů, jak změnit poměry ve věznici. (...) Brzy jsem však narazil na tvrdou, neprostupnou zeď složenou ze spolčených vedoucích. Nechtěli jednat s nějakým dozorcem, nedej bože vyjít mu vstříc. Je pravda, že mě přijali a vyslechli si mé argumenty, ale na konci naší debaty řekli strohé „ne“, což mě dovádělo k šílenství. Nemohl jsem je přesvědčit ani o důležitosti zpříjemnění pracovního prostředí. Začal jsem všechny podněty zasílat písemně panu řediteli, který je pak rozesílal příslušným vedoucím, a hle, dílčí úspěchy se začaly dostavovat.¹¹

José pilně studuje vyhlášky a nařízení, aby byl schopen prosazovat změny. Jedná tak, aby byl úspěšný a aby naplnil své ambice. Zároveň chce vyhovět požadavkům, s nimiž za ním přicházejí ostatní zaměstnanci. Přes dílčí úspěchy však stále palčivěji pociťuje svou bezmoc. „Vězení je stát ve státě“ a ovlivnit jeho chod je možné jen s pomocí mocných spojenců, jako je odborová organizace, či ještě lépe generální ředitelství.

Když nyní jedná José, jednají i odbory a skrze spolupráci s ředitelem jeho vliv roste. Ve funkci je úspěšný – členská základna se během jeho působení ztrojnásobí. José má pocit, že je v centru pozornosti vedení, a snad i samotného generálního ředitelství. Zdá se, že mu nadřízení chtějí vnutit vedoucí místo, aby překazili jeho plány na změnu pracovních podmínek. Začíná být jasné, že „je to velký komplot a všichni jsou do toho zapojeni“.

Cítil jsem se hrozně unavený a měl jsem nevyvratitelný pocit, že mi kolega dal do kávy nějaké drogy. Neobvinil jsem ho, protože jsem si myslel, že je to součást hry, kterou na mě vedení přichystalo, aby mě konečně na něčem nachytali a mohli mě vydírat, abych vzal tu funkci.

Najednou mi přišlo, že kolega má v uchu přijímač a skrze něj na mě mluví. Začal jsem tedy hrát jejich hru. Stále jsem mu koukal do ucha, aby si toho nevšiml, ale nic jsem neviděl. Kolega byl z mého počínání nervózní a já jsem odešel na pracoviště mezi odsouzené. Myslel jsem si, že v tom jedou také. Jednalo se o pracoviště brusírný, kde vyráběli odlitky. Všiml jsem si odlitku masky ze skla. Pomalu jsem si ten odlitek dával před obličej a napadlo mě, že si nasazuji novou charakterovou masku.

Novou „charakterovou maskou“ je člověk s mimořádnými schopnostmi vyvolený pro důležitý úkol.

Kromě identifikace hlavních činitelů, zjevných dopadů jejich vlivu a viditelných převodních pák obsahuje každá teorie působnosti i popis činitelů, kte-

¹¹ Josého vyprávění citujeme z jeho textu *Bachařovo šílenství*.

ří v dané situaci nepůsobí nebo jejichž působení je pouze vedlejším účinkem hlavních kauzálních sil [Latour 2005: 56–57]. Souběžně s tím, jak si José začíná uvědomovat existenci všudypřítomného spiknutí, jehož výsledkem má být jeho povýšení, prohlašuje běžné, snadno čitelné důvody lidského jednání za klamné.

Odvážuje se tím kritického gesta. Objekty, které ostatní považují za zásadní pro své konání, odhaluje jako iluzorní a nahrazuje je jinými objekty, které on sám má za skutečnější [Latour 2004, 2010b]. Svoji kritiku adresuje nejprve zaměstnancům ve věznici, kteří se nechtějí podílet na nutných změnách, a později všem, s nimiž se potkává. Zjišťuje, že nic není tím, čím se zdá být. Lidé, zvířata, stromy, gesta, přístroje, to vše jsou účinkující v předem připraveném scénáři.

Tahy vedené proti základnímu rozvržení motivů a působících sil nejsou jedinou zbraní kritiky. Kritika může zahrnovat celou řadu různých gest a postupů. Avšak kritické gesto, jehož účelem je vyznačit skutečné vektory působení v nějaké situaci vzájemného ovlivňování, má obzvláštní účinnost. Zaměňujíc jednoho činitele druhým, dotýká se samé podstaty konání: kdo činí co a s kým a co nebo kdo je pravou příčinnou jevů.

Jak mi pracoval mozek a litaly v něm vzpomínky a myšlenky, myslel jsem si, že mi navýšili kapacitu intelektu. Čirou náhodou jsem našel na internetu IQ-test (...). Vyšlo mi 111. Takhle špatný výsledek jsem nikdy neměl. Byl jsem naštvaný. Hlasy mi řekly, že výsledek je mnohem lepší, že můj intelekt je neměřitelný. Jelikož můj počítač mají pod kontrolou, byl to jen test, jak se mi daří v celkové transformaci na člověka s mimořádnými schopnostmi. Tři jedničky znamenaly, že to ani lepší být nemůže. (...)

Začal jsem velmi rychle číst vše, co mě zajímalo, a snažil jsem se vyfotit si to do paměti. Cítil jsem velký nápor na mozek a to mě v mém konání utorzovalo. Při jednom sezení mi Eva dala přečíst brožurku o psychóze a já jsem ji v podstatě prolístoval, ale snažil jsem se ty stránky v paměti vyfotografovat a přečíst si to doma. (...) Pořád mi ty hlasy říkaly, že až bude ten správný čas, tak tuhle schopnost budu moci používat, ale zatím že jsme v tréninku. Byl jsem netrpělivý a vedli jsme o tom s hlasy časté diskuze.

Důležité je sdělení „hlasů“, které Josého pociťovanou neschopnost uvádějí do širších souvislostí. Rekontextualizace je klíčem k získání či udržení intelektuálních schopností, kterých si José velmi cení. Podstatné je uvědomit si, že *my* „jsme v tréninku“.

Byl jsem zrovna doma a rozmlouval jsem s mamkou a šel jsem si zakouřit, když najednou se v mé hlavě cosi přihlásilo. Velmi mě to vyděsilo, ale byl to moc příjemný mužský hlas a oznámil mi, že bude mým průvodcem (...). To mě uklidnilo. Nikomu jsem o něm neřekl. Ten hlas mi povídal, že nebudu pracovat ve vězenství, ale v nějaké tajné firmě a že jsou i lidé, kteří mají mimořádné schopnosti, a s nimi budu spolupracovat v budoucnu na tajných projektech. Souhlasil jsem a byl jsem rád, že mi alespoň někdo vysvětlil, co budu dělat a jaký mají se mnou záměr.

Jak píše Luc Boltanski v *Sociologii dominance* [2011: 162], kritické teorie byly často srovnávány s šílenstvím, pro svůj „systematický charakter [...] a často se vyskytující tvrzení, že vědí více o důvodech nespokojenosti aktérů než aktéři

samotní“.¹² I Josého kritické gesto – jeho záměna ‚běžných‘ činitelů za všudypřítomnou tajnou firmu – se vyznačuje systematickostí. José se nespokojuje s pouhým tvrzením o existenci ústředního ‚makročinitele‘, ale jako dobrý mikrosociolog pracně vykresluje detailní infrastrukturu mocenských vztahů. Tajný scénář, kamery, mikročipy a čtecí zařízení, ostatní členové firmy, stejně jako symbolické zprávy vysílané a přijímané skrze média a emaily, to vše jsou důležité prostředky, bez nichž by tajná firma nemohla fungovat.

Jak je tomu ale s její skrytostí? „Základní charakteristikou sociologií dominance je,“ říká Boltanski, „že vytvářejí syntetický objekt, tedy objekt, jenž nelze přímo pozorovat a který lze tudíž odhalit pouze prostřednictvím rozboru prováděného analytikem.“ [Boltanski 2011: 1] I José odhaluje tajnou firmu na základě detailní, vyčerpávající analytické práce. Nemůže se však zároveň ubránit podezření, že ostatní „v tom jedou také“.

Ráno, když skončila diskotéka, jel jsem s přáteli domů a měl jsem velkou radost, že jsem to dokázal, a měl jsem záchvaty smíchu a plácal jsem kamarády do zad jakoby na znamení uznání, jak to zvládli, že jsem nic nepoznal.

Všichni hrají divadlo řízené tajnou firmou, divadlo, jehož smyslem je člověka zkoušet a testovat. Já jsem ale tento „komplot“ prohlédl. Víím, kdo napsal scénář, víím, kdo patří do tajné firmy a kdo do ní nepatří, vyzoroval jsem, kde se její členové scházejí a podrobně jsem popsal prostředky, jimiž firma svět kolem nás ovládá. Nedám však na sobě nic znát. „Dělám, že jsem obyčejný“ [Sacks 1984] – to je důležitý úkol, který José sdílí s ostatními spiklenci.

Podobně jako někteří kritičtí sociologové i José považuje skrytost ‚skutečných‘ činitelů za důkaz jejich působnosti [Latour 2005: 49–50]. A stejně jako v kritické sociologii, znalost těchto činitelů je vyhrazena skupině zasvěcenců [Boltanski 2011: 18–49; Rancière 2004]. Jelikož však členové tajné firmy – na rozdíl od kritických sociologů – nemohou svoje vědění *otevřeně* sdílet, aby tak „realnost reality“ stvrzovali před ostatními, podobají se spíše členům okultní sekty, dorozumívajícím se výhradně mezi sebou a pouze tajnými znameními. Josého kritické gesto, neodkazující k žádnému rozpoznatelnému kolektivu sdílení, zůstává pro jeho okolí pouhým šílenstvím [Boltanski 2011: 33–37].

Srovnání Josého verze kritického gesta s metakritickými teoriemi dominance obrací naši pozornost ke vztahům ovládání a možnostem emancipace. Viděli jsme, že přenos účinkování z běžných aktérů na všudypřítomnou tajnou firmu umožnil Josému vyrovnat se s vlastní pocíťovanou nezpůsobilostí, potvrzenou například špatným výsledkem v měření IQ. Jedná se však o prostředek ambivalentní povahy. José, ač sám zasvěcenec a nositel mimořádných schopností, se stává loutkou těch, kdo ho obdařili mimořádnou mocí.

¹² Boltanski zmiňuje článek Paula Serieuxe a Josepha Capgrase, kteří se ve Francii zasloužili o definování nosologické kategorie „paranoia“ [viz Serieux, Capgras 1982].

Při čerpání energie jsem jednou došel (...) k mohyle a klekl jsem si před ní, aniž bych chtěl. Hlas se začal smát a říkal, teď tě mám v hrsti, stala se z tebe loutka. Nedokázal jsem to vysvětlit ani pochopit a hlas mi neprozradil, jak to dělá. (...) Vysvětloval mi, že mohyla symbolizuje úctu k České republice a tradicím a hřbitov symbolizuje naše padlé z tajné firmy.

Topoi loutkoherce se často užívá jako karikatura absolutní podřízenosti, zkušenosti samotných loutkoherců však podávají složitější a symetričtější obraz o vztahu loutkoherce a loutky. „Ačkoli by se mohlo zdát, že marionety představují nejextrémnější případ přímé kauzality – jsou vedeny nitkami – loutkoherci se zřídka chovají tak, jako by měli nad loutkami naprostou kontrolu.“ [Latour 2005: 59]

Po nějakém čase se mi do hlavy přidal ještě druhý hlas. Vůbec jsem to nechápal, jak mě mužou ovládat a jak se mnou mužou komunikovat. Představili se mi jako Fanda a Karel. Myslel jsem si, že to jsou moji nadřízení z doby, kdy jsem sloužil v ostraze, ale oni to popírali. Představoval jsem si je jako doktory v bílých pláštích a začal jsem jim proto hanlivě říkat „šamani“. Myslel jsem si, že mám v těle zabudovaný mikročip, jelikož mě ovládali bez mé vůle na dálku. Když mi řekli, abych si sednul, podlomila se mi kolena a dřepnul jsem si na zem. Vší silou jsem se snažil vstát, ale nemohl jsem. Musel jsem se s těmi hlasy vždy domluvit a něco jim slíbit, aby povolily a já zas získal kontrolu nad svým tělem.

Na rozdíl od metakritických teorií dominance, o nichž uvažuje Luc Boltanski, Josého první kritické gesto nesměruje skrze odhalení skutečných činitelů k emancipaci. Zatímco například „rasu“ zkoumá kritika rasismu z toho důvodu, aby ji bylo možné odhalit jako „fikci rasy“ [Garland-Thompson 2012: 363], tajná firma má působit a trvat. José její moc nezpochybňuje. Přesto časem zjišťuje, že není odsouzen k absolutní poslušnosti.

Jedna z mnoha projížďek autem. U mostu vidím staršího chlapa, jak kouří. Nedaleko něho zastavím. Hlasy mi nařídily, abych ho z toho mostu shodil. Rychle k němu přistupuji s vědomím, že ho shodím z mostu. Najednou začnu kroutit hlavou, když se k němu blížím a v očích toho chlapa vidím nervozitu. Přistoupím k němu a požádám ho o připálení. Děkuji mu, s úlevou jdu k autu a odjíždím.

Loutka se sama od sebe zmítá v nitkách. Později řekne, že to zpěčování se a vykrucování, to „nebylo psychotické, to bylo ze mě“. Chceme-li respektovat Josého výpověď, musíme připustit, že jednat v dané situaci „sám za sebe“ pro něj bylo životně důležité. Morální ekonomie autonomního subjektu [Moser, Law 1998] byla hrází proti tyranii tajné firmy. Na mostě však José nebyl sám. Stál tam s mužem, jehož nervozitu vnímal. S mužem, v jehož očích viděl strach.

„Nemoc mě postavila do života“

Text, z něhož čerpáme informace o Josého spolupráci s tajnou firmou, je rozdělen do dvou částí. V první se hovoří o „tajné firmě“ a „mimořádných schopnostech“. Slova jako „ataka“, „nemoc“ či „psychóza“ patří do druhé části vyprávění. Dělicí

čaru vyznačuje „náhled“, který Josému umožnil vidět události prvního oddílu jako klam.

Z Josého perspektivy to vypadá, že jednotlivé části příběhu popisují každá jiný svět. V termínech tohoto textu můžeme říci, že každý oddíl přichází s jinak vystavěnou kritikou, že se jedná o dvě protichůdná kritická gesta. Prvním se ruší působnost většiny běžných motivů, které Josého a lidi kolem něj do té doby poháněly, a nastoluje se panství jediného skrytého univerzálního činitele – tajné firmy. Druhá kritika je neméně radikální. Jediným tahem ruší existenci tajné firmy a zavádí realitu nemoci.

Nemoc tu jistým způsobem byla od samého začátku, dlouho předtím, než ji José nahlédl a přijal za vlastní. Probleskovala v rozpacích jeho spolupracovníků nad jeho neobvyklým chováním. Byla v matčiných starostech o synovo zdraví. Způsobila Josého odchod ze zaměstnání a z funkce v odborech. Objevovala se během návštěv u psychiatrů, a když José začal pravidelně docházet k psychiatryni Evě, už s ním zůstala, ačkoli pro Josého „neznamenalala vůbec nic“.

Psychiatrický diskurz nemoci se prostřednictvím antipsychotických léků zmocnil jeho těla a začal novým způsobem organizovat pole jeho ne/způsobivosti. Při pohledu zpět José nedokáže říct, proč léky v době, kdy spolupracoval s tajnou firmou, vlastně užíval. Setkání s psychiatry tehdy byla jen „soubojem mozků“, soutěží v intelektuálních výkonech, v níž vždycky musel mít „mírnou nadvládu“. „Když si připadáte, že jste zdravý, tak proč byste bral léky. Ale z respektu k mámě jsem ty léky začal brát.“

Po půlroční anabázi sedím v obýváku a koukám na televizi. Nikdo není doma. Najednou začnu pochybovat o všem, co se stalo za uplynulý půlrok. O všem jsem byl skálopevně přesvědčen, a najednou zjišťuji, že to není pravda. Hrozně mě to vyděsilo a prvním, co mě napadlo, bylo, co řeknou lidi. Čekám na mamku, až se vrátí z práce. Konečně dorazila a já k ní přicházím a objímám ji a začnu plakat a říkám jí, co to bylo. Mlčky se objímáme. Zajedu za Evou a ta se mě ptá: „Ještě tomu věříte?“ Já jí říkám, že teoreticky je všechno možné, ale byl jsem již přesvědčen o tom, že to nebyla pravda.

Záměna tajné firmy za nemoc nezůstane bez dopadů na Josého ne/způsobivost. A jelikož jsme s ním již prošli první částí příběhu, víme, na co se zaměřit. Bude nás zajímat, jak syntetický objekt, který kritika konstruuje, uschopňuje nebo zneschopňuje činitele pohybující se v jeho silovém poli. Budeme se ptát, kolik toho o něm vědí hráči, které ovládá. A nezapomeneme ani na možnosti emancipace, jež vyznačení objektu zvaného „nemoc“ otvírá.

Po čtrnácti dnech od pochopení celého problému si začínám uvědomovat, že můj intelekt není, co býval, že jsem naprosto hloupý. Nepochopil jsem ani jednoduchý rozhoovor. Když Vláda vyprávěl vtipy, ani jeden jsem nepochopil. (...) V mozku jsem měl cestu k myšlení uzavřenou nepřekonatelnou hrází. (...) Přestal jsem téměř komunikovat a cítil jsem jen v hlavě prázdno, krom Fandy a Karla. Ti mě neopustili.

Popisovaná událost významným způsobem přeskupuje hlavní postavy příběhu a jejich hierarchii. To, co vyprávěč popisoval v prvním díle svých memoárů, se tu odhaluje jako klam. „Pochopení celého problému“ zbavuje působnosti mno-

he dříve důležité hráče: generální ředitelství, tajnou firmu, vidinu povýšení, kamery, přijímače a snad i samotný tajný scénář. Nejdůležitější příčina všech dějů – téměř všemocná tajná firma – se stává pouhou iluzí, paranoidní halucinací. A jak slabne její moc, Josého nezpůsobilost se stává zřetelnější.

Vše mě rychle unavilo a z ničeho jsem neměl radost. Špatnou jsem měl i krátkodobou paměť, pozornost a trápily mě úzkostné stavy. Dokážete si představit, že když člověk onemocní a je si toho vědom, je nešťastný a při kontaktu s jinými lidmi značně nervózní. (...) Věděl jsem celý život, že jsem jiný, myslel jsem si, že jsem lepší člověk. A náhle taková degradace všeho, na co jsem byl pyšný.

Josého pochybnosti o vlastních intelektuálních schopnostech se promítají do existenčních obav, které se brzy ukazují jako oprávněné. José přichází o zaměstnání.

Po výstupní prohlídce mě posudkový lékař vykázal z ordinace a do ordinace přišel ředitel věznice, vedoucí personálního a vedoucí výkonu trestu. Všechny jsem znal, jelikož jsem v minulosti s nimi jednal, a nelíbilo se mi, že jim bude posudkový lékař o mém zdravotním stavu cokoliv sdělovat. Nevím, co si tam říkali, ale po nějaké době ti tři vyšli a začali se se mnou loučit. Ředitel mi podává ruku a s mírným úšklebkem v obličeji říká, že psychika je velmi křehká věc. Bral jsem to jako osobní prohru, ale v kapse jsem měl ještě žolíka a tím byly odbory. Pozval si mě k sobě do kanceláře šéf personálního a začal se mnou řešit můj odchod od vězeňské služby. Jednal se mnou jak s méněcenným.

Naděje v pomoc odborů se ukázala jako planá. José dává výpověď dohodou a po nějaké době dostává invalidní důchod. To mu sice zajistí stálý zdroj příjmu, jistoty mu to však nepřidá. Mladý nezaměstnaný člověk je podezřelý.

Po nějakém čase jedna z té dvojice za mnou přišla, že její kamarádce jsem sympatický a ať si přisednu. Byl jsem rád, že nebudu sám, kývol jsem a přisedl si. Začala normální konverzace a ptaly se mně, kde pracuji. Já jsem byl upřímný a řekl jsem, že nepracuji, na což ony nechápavě kroutily hlavou. Začal jsem být nervózní. Záškuby v obličeji jsem reagoval na hlasy, které mě od nich odrazovaly, a začal jsem se hladit po vlasech a být celkově neklidný. Ony se za chvilku zvedly a bez rozloučení ve spěchu odešly. Byl jsem frustrovaný a naštvaný sám na sebe, že nevoládnou normální konverzaci.

Přesvědčení, že ostatní vědí, že je nemocný, a že v nich jeho nemoc vyvolává nedůvěru a obavy, začíná ovlivňovat jeho vztahy s okolím. Vědomí nemoci ho činí ne/způsobilým k mnoha důležitým aktivitám včetně práce a intimních vztahů.

Po atace jsem se zajímal, co mi je. Eva řekla, že mám psychózu. Tak jsem si hledal všechno o psychóze na internetu, a jak jsem měl to myšlení špatné, ztrácel jsem niť, a když jsem něco četl, musel jsem se k tomu pořád vracet. Dalo mi hodně práce, než jsem to pochopil a dal si to nějak v hlavě dohromady. (...) Asi po dvou měsících se mě Eva ptala, k čemu jsem došel, a já odpověděl, že psychiatři také nic nevědí, že to je hrozně náročné. Ale všude jsem četl, že to je neléčitelné. Takže naději jsem neměl žádnou a přemýšlel jsem o sebevraždě, protože ten mozek jsem měl na maděru a nevěděl jsem, co budu dělat.¹³

¹³ Tuto a všechny následující Josého výpovědi čerpáme z rozhovorů s ním.

Na rozdíl od objektů paranoidních bludů je „nemoc“ diagnostikována, aby byla odstraněna. V tomto smyslu se kritické gesto nemoci podobá metakritickým teoriím dominance. Nejde mu jen o to zaměnit jednoho klíčového činitele jiným, skutečnějším. Onen druhý, skutečný aktér, jehož nám kritika představuje jako pravého viníka všech potíží, je uveden na scénu pouze proto, aby se pod ním vzápětí otevřela prkna jeviště a on zmizel v propadlišti času. V Josého případě tento trik komplikuje skutečnost, že jeho nemoc je z pohledu klinické psychiatrie „nevyléčitelná“. I z nevyléčitelné nemoci je však naštěstí možné se „zotavit“.

V Josého příběhu znamená „zotavení“ proces, v jehož průběhu se nemocný člověk prostřednictvím prohlubujícího se náhledu vrací do života [Anthony, Ashcraft 2010]. Vymaňuje se z bludného myšlení. Obnovuje ztracené kompetence. Navazuje zpretrhané vztahy. Hledá si zaměstnání. Přijímá nové sociální role. „Zotavení lze chápat dvojím způsobem,“ říká José, „jako klinické zotavení a jako zotavení osobní. A právě osobní zotavení u většiny lidí vede k uzdravení.“

Po té atace jsem se choval tak nějak intuitivně, v rámci zotavování. Vystavoval jsem se věcem, které byly pro mě obtížné a náročné. Hodně mi pomohlo, že jsem měl nějakou vizi. Já měl vizi najít si přítelkyni, a dokud jsem neměl naději, tak to bylo pro mě hodně těžké, ale když jsem se po nějakém půl roce nebo tak podíval zpátky, tak jsem viděl, že jsem ušel kus cesty, a to bylo pro mě hrozně důležité.

O schizofrenii můžeme říci, stejně jako Annemarie Mol o ateroskleróze [2002], že neexistuje jediná schizofrenie sídlící v těle a projevující se rozdílně v různých místech a situacích, ale spíše mnohočetné, lokálně situované nemoci vytvářené skrze různá uspořádání psychiatrické péče. Podobně Jan Paleček [2004: 77] na základě etnografického výzkumu klinické a komunitní péče o lidi označené za duševně nemocné říká, „že hranice nemoci nejsou pevné a dopředu dané. Lze je posouvat tím, co s pacientem/klientem péče dělá. Lze jimi pohybovat tím, jak péče nastavuje a buduje napojení různých situací, v nichž nějak zachází s nemocí, na normalitu“. Zatímco klinická psychiatrie pracuje s jedinou verzí nemoci, kterou hledá a nachází v těle léčeného subjektu, komunitní psychiatrie pojímá mnohočetnost a situovanost nemoci jako příležitost pro navazování podpůrných vztahů klienta a jeho okolí. Jedině v tomto kontextu lze rozumět Josého výroku, že ho nemoc „postavila do života“.

Nemoc, ačkoli zůstává pro Josého částečně neviditelná – infrastruktura vlivu je v tomto případě ještě skrytější než mocenské páky tajné firmy – se skrze koncept zotavení stává něčím, co lze žít s ostatními. A tak i když nemoc odhalením nemizí jako mávnutím kouzelného proutku, postupně vrací Josému některé schopnosti, které spolupráce s tajnou firmou zatlačila do pozadí: sdílené emoce, společné prožitky, všechno to, co člověku umožňuje, aby se „viděl a vnímal jako člověk“. Některé těžko zvládnutelné věci, jako například paranoidní obavy, lze v rámci zotavení rozumně vysvětlit. José má pro to „vlastní termín – racionalizace“.

Racionalizace neboli „pochopení“ pomáhá i proti stále dotírajícím hlasům. Síly, s nimiž José v době „ataky“ rozmlouval jako se svými průvodci a (téměř) rovnocennými společníky, je třeba zvnitřnit, zatlačit do nitra vlastní psyché [Latour 2013: 181–205].

Promluvil na mě jako ze dna sudu a představil se jako ďábel. Dutý, strašně tvrdý silný hlas, který mi rezonoval v hlavě. (...) Já jsem na ty hlasy zvyklý, ale na takový hlas jsem zvyklý nebyl. A Franta a Karel mě děsili, že se ten ďábel zase objeví. Když je jakoby teď neposlouchám. Bylo to tady, jak máme v pondělí vždycky poradu, tak mně říkal, ať všechny zabiju. To mě vyděsilo a začal jsem kroutit hlavou, „ne“, „ne“, „ne“, jak já to mám, začal jsem se kabonit, ale nikdo si toho nevšiml.

Je důležité říct, že jsem byl vždycky slabší než ty hlasy, a právě proto se bojím, jak se ty hlasy změnily, že kdyby se mi vrátila ataka, tak už bych to doma nezvládl, protože teď jsou ty hlasy násilné a nutily by mě třeba někomu ublížit. A já bych musel být hospitalizovaný, protože bych mohl ohrožovat okolí a případně i sám sebe.

Kritické gesto nemoci hlasy neumlčelo. Jen jim ubralo na přesvědčivosti. A dodalo na zuřivosti. Díky Josému však víme – a ví to i on sám – že není pravda, „že byl vždycky slabší než hlasy“. Víme, že se jim v případě potřeby dokázal postavit. Že se s nimi někdy dokázal dohodnout. Že i když nebyl vždycky silnější než ony, vždycky je dokázal nějak zvládnout.

„Stigmatizace je neoprávněná“

Nemoc – vedle příslibu řešení problémů s tajnou firmou – přinesla Josému pochybnosti o vlastní způsobilosti, nedůvěru a strach okolí. Zařazení do kategorie „duševně nemocný“ se děje na základě určitých znaků. Mladý muž, který nechodí do práce, aniž by trpěl viditelným handicapem. Pohled, jakým se může dívat jen „člověk s touto nemocí, když mu hlasy něco špatného našeptávají“. Nervozita, projevující se určitým typem gest. Jeho jednání sledují zvědavé pohledy ostatních a jeho vlastní pohled vyvolává zírání, jež člověka vystavuje soudu, přivlastnění nebo náhlému odsudku [Garland-Thomson 2009: 59]. Diagnózu nemoci doprovází invalidní důchod, ztížený přístup ke vzdělávání, hrozba hospitalizace a další zneschopňující instituce.

Co si o mně pomyslí a co budou říkat, jak se vůbec ke mně budou chovat. Předtím jsem měl navrch, ale teď jsem byl hrozně nízko, uvědomoval jsem si to a vzpomněl jsem si na ten výsledek v testu IQ. (...) Báł jsem se vycházet i z domu, protože jsem věděl, že se neubráním, že jsem bezbranný.

V pozadí této výpovědi, jakož i za vyprávěním o opakovaných „selháních“ v interakcích s druhými můžeme rozeznat proces, který Erving Goffman nazývá „nekonečný regres vzájemného posuzování“. „Objeví-li se v době, kdy jsme s ním, jakýkoli zdroj možných rozpaků, cítíme, že si je toho vědom, že si je vědom, že jsme si vědomi, a dokonce že si je vědom našeho vědomí jeho vědomí.“ [Goffman 1963: 18] Josého situace je o to složitější, že jedním z článků nekonečného regresu je v jeho případě vlastní odsudek lidí označených za duševně nemocné.

Já jsem člověk, který byl rychle se vším hotový. Nešel jsem do hloubky. Takže pro mě blázen rovná se člověk, kterého je potřeba zavřít v nemocnici, aby se chránila společnost. Tedy kdysi jsem to tak měl.

José zpočátku předpokládá, že nepřátelská reakce okolí přirozeně souvisí s jeho aktuální nezpůsobilostí: „Ale teď jsem byl hrozně nízko, uvědomoval jsem si to a vzpomněl jsem si na ten výsledek v testu IQ.“ Časem však dojde k závěru, že tu jde ještě o něco jiného. S nemocí se pojí paušalizující kategorizace, nespravedlivé obvinění, které lidé vznášejí proti duševně nemocným a které, i když podnětem k němu může být nějaká konkrétní ne/způsobilost, není na tuto situovanou ne/způsobilost přiměřenou reakcí.

Aby se José vymanil ze začarovaného kruhu předsudků a sebeobviňování, bude muset sáhnout k dalšímu kritickému gestu. Vykreslí další syntetický objekt, nového, dosud neviditelného činitele, který neblahým způsobem ovládá jeho život a z jehož moci je třeba se vymanit. José nazve tento syntetický objekt „stigmatem“.

Josého kritický výpad proti stigmatizaci souvisí s dalšími kritickými gesty, jež byla od dob osvícenství vedena proti předsudkům a (jejich) nadvládě. „[V] průběhu 18. století, [...] v němž má soudobé užití ‚kritiky‘ své kořeny, cílila kritika především na předsudky a zavedené autority, a tudíž byla úzce spjata s chápáním lidské bytosti jakožto bytosti uvědomující si sama sebe, a tudíž autonomní, osvobozené od náboženské a politické nadvlády.“ [Gashé 2007: 12–13] Ve 20. a 21. století se pak předními objekty metakritických teorií staly třída, rasa, gender a postižení. Radikální polohu kritického gesta namířeného proti konceptu rasy shrnul v předmluvě ke knize Toni Morrison *The Origin of Others* Ta-Nehisi Coats [2017]: „Američané se pokusili zahladit zločin rasismu, jenž je aktivně působícím činitelem, prostřednictvím konceptu rasy, jež aktivním činitelem není. Říkáme-li ‚rasa‘ namísto ‚rasismus‘, zhmoťňujeme tím představu, že rasa je přirozeným rysem světa a rasismus je předvídatelnou reakcí na ni.“

Analogicky říkáme, že neexistuje „kognitivní postižení“, jen ableismus, jenž konstruuje fikci kognitivního postižení, aby ospravedlnil útisk těch, kdo byli na základě určitých znaků označeni za trvale nezpůsobilé. Specifické rysy, podle nichž lidé v Josém poznávají duševně nemocného člověka, přitom nemají žádný přímý vztah k trvalému postižení, jež je mu přisouzeno. Podobně, jako je tomu v případě rasismu s barvou pleti. Ta se za určitých okolností může, a za jiných nemusí stát podnětem ke konstrukci rasy.

K pochopení role stigmatizujících atributů nám může pomoci klasik teorie stigmatu Ervin Goffman. „Nejpronikavějším postřehem Goffmanova popisu stigmatu je zjištění,“ píše Lerita Coleman Brown, „že všechny rozdíly mezi lidskými bytostmi jsou potenciálně stigmatizující. Přemístíme-li se z jednoho sociálního prostředí, kde je daná odlišnost žádoucí, do jiného kontextu, kde je daná odlišnost nežádoucí, pocítíme důsledky stigmatu. Tato konceptualizace stigmatu rovněž naznačuje, že ti, kdo mají v rukou moc [...], mohou určovat, které odlišnosti jsou žádoucí a které nikoli.“ [Brown 2013: 148]

Jak ukazuje Toni Morrison [2017], rasismus namířený proti lidem s (domnělým) africkým původem souvisí mimo jiné s tím, jaký obraz si Američané utvořili o „černé Africe“, již evropští kolonizátoři vždy vnímali jako nemoderní a divoký

kontinent očekávající spásu z rukou bílého muže.¹⁴ Barva kůže funguje jako viditelný cejch – jako stigma v původním smyslu slova [Goffman 1963: 1–2] – nějaké skryté vlastnosti, jež v nás probouzí zvědavost a/nebo nedůvěru a strach. Cizinec, „ten druhý“, píše Morrison [2017], zneklidňuje především svou „nahodilost“, jež hrozí konfrontací s dosud nepoznanými rysy naší vlastní povahy. A právě tuto nahodilost se snažíme pacifikovat přisouzením vlastních negativních či pozitivních rysů, nevyhnutelně oscilující mezi majetnickou láskou a ostrakizací.

Ani Josého obrana se nedotýká pouze stigmatu jakožto viditelného rozpoznávacího znaku, ale také dalších vlastností, které on sám spojuje se svou situací a o nichž se domnívá, že je s ním spojují i ostatní. Jak jsme slyšeli, viditelným znakem je v jeho případě „pohled, jakým se může dívat jen člověk, když mu hlasy něco špatného našeptávají“. Jeho „proviněním“ pak je, že „onemocněl“, že „uvěřil něčemu, co nebyla pravda“. Obě roviny stigmatu – viditelná i skrytá – spolu souvisejí, přičemž právě to, co mají společného – totiž označení hlasů z tajné firmy za iluzi – je zároveň podstatou kritického gesta nemoci. A i když bychom toto důrazné odmítnutí reality psychogenních bytostí [Latour 2013: 186] mohli označit za zneschopňující hodnotový soud vnucovaný Josému navzdory jeho přímé zkušenosti, faktem zůstává, že José sám se ho nehodlá vzdát, neboť v něm vidí obranu před bezbřehou mocí „ataky“.

„Nic jsem vám neudělal,“ hájí se José, „jenom jsem onemocněl, jenom jsem uvěřil něčemu, co nebyla pravda.“ Nemoc je v první řadě třeba zbavit cejchu viny, jenž nachází svůj výraz v nejrůznějších pomluvách. Řečeno se Susan Sontag, pro Josého je důležité ukázat, že pro duševní onemocnění platí to, co pro tuberkulózu nebo rakovinu: onemocnění *není* metafora. „[A] nejzdravější způsob, jak být nemocný, spočívá v tom, co nejvíce se očistit a opevnit proti metaforickému myšlení, které s nemocí souvisí.“ [Sontag 1977: 3] Z mnohočetnosti nemoci musí José oddělit její stigmatizující „metaforickou“ část.

Ze složité provázanosti objektů Josého kritických gest plyne, že destigmatizace bude v jeho případě záležet nikoli na jediném dokonaném strategickém tahu, jímž se jeden činitel cele nahrazuje činitelem druhým, ale v jemném vyvažování různých protichůdných vlivů, v opatrném reformulování vztahů, jehož výsledkem bude uspořádání umožňující co největší způsobilost a svobodu. V duchu Latourova postřehu, že „[e]mancipace neznámá ,osvobodit se od vazeb‘, ale být dobře-navázán“ [Latour 2005: 218].

Být „dobře-navázán“ v Josého případě zahrnuje celou řadu nově uspořádávaných i zcela nových vztahů s lidmi, věcmi, institucemi a dalšími „objekty“. Znamená to překonání strachu z telefonování a stále častější výlety s kamarádem Igorem, který ho „v podstatě vtáhl do společnosti“. Znamená to postupné snižování dávek antipsychotických léků podle toho, jak „aktivní jsou pořád hlasy“ a co

¹⁴ Kromě psychologických a morálně utilitárních příčin rasismu se Morrison ve své práci zabývá jeho ekonomickou výhodností, jakož i výchovou k rasismu.

konkrétně mu našeptávají. Znamená to hledání partnerky, která by měla pochopení pro jeho zvláštnosti, třeba pro mnohahodinové mlčenlivé posedávání nad zvětralým pivem. A v neposlední řadě to znamená zaměstnání, v němž člověk „pomáhá druhým, a jak pomáhá druhým, tak pomáhá sám sobě“.

José je dnes zaměstnancem organizace poskytující terénní služby lidem s „vážným duševním onemocněním“. Působí v pozici sociálního pracovníka a peer konzultanta a ve své práci s klienty využívá své zkušenosti s tajnou firmou, nemocí i stigmatizací. „[C]htěl bych lidem sdělit, že zotavení je možné, že stigmatizace je neoprávněná, že každý má právo na svůj život.“ Spolu s ostatními členy týmu nabízí klientům podporu, která by jim měla umožnit účastnit se „normálního“ života komunity a vyhnout se hospitalizacím a zároveň pracuje na destigmatizaci lidí s duševním onemocněním. Skrze zapojení v destigmatizačním hnutí získává „rozhled“, který mu umožní soustředit se nejen na „drobné křivdy“, ale i na „větší nepravosti“ [Orwell 2015: 79].

Studenti se rozdělili do skupinek po pěti až šesti. Měli jsme se vystřídat při hraní rolí. Člověk, který slyší hlasy, nakupuje. Chce si koupit kávu a cigarety a vedle něj stojí dva lidé a našeptávají mu. Hlasy si mohou říkat, co chtějí, případně využít vzorových vět z papírku. „Tohle nedělej!“ Jeden ze studentů si přinesl židli a mluví jako „hlas“ ze židle. Říká k tomu, že jde o hlas shůry, což José ocení, protože tak prý to někdy opravdu zní.¹⁵

Josého role v destigmatizační kampani na střední škole odpovídá jeho současné životní situaci. Je člověkem s duševním onemocněním, který slyší hlasy a bojuje proti stigmatizaci. V termínech tohoto textu můžeme říci, že žije najednou tři protichůdná kritická gesta. Tři soupeřící syntetické objekty – tajná firma, nemoc i stigma – tvoří důležitou součást jeho života a zdá se, že ani jednoho z nich se José snadno nezbaví. Je-li tomu tak, pak nezbyvá, než udržet je všechny v patřičných mezích, oddělené, a přitom propojené *dílčími souvislostmi* [Haraway 1991a; Strathern 1991].

Jak ukazuje John Law [2010: 69], péči „lze rozumět jako improvizované a experimentální choreografii sloužící k udržování pohromadě a udržování od sebe různých, relativně nekoherentních verzí pečování, spolu s jejich objekty a subjektivitami“. Josého příběh naznačuje, že péče o sebe může zahrnovat i „udržování pohromadě a udržování od sebe“ různých vzájemně nekoherentních objektů kritiky. Hlasy, které neumlkají, ale s nimiž se lze domluvit, aby neříkaly jisté věci v jistou dobu a na jistých místech. Nemoc, jež sice není plně oddělitelná od svých metafor, ale kterou lze přesto vnímat jako čistě „světskou“ záležitost, potřebuje-li člověk cílevědomě řešit svoje trápení racionálním projektem. Stigma, které, ačkoli jej nelze ospravedlnit jako adekvátní reakci na stigmatizující atributy, se může vztahovat k některým rysům, které si člověk přeje podržet.

Program se blíží k vyvrcholení. Sedíme v kruhu na židlích. Jana vybízí studenty, ať si stoupnou ti, kteří by se odvážili říci o svém duševním onemocnění rodičům. Asi polo-

¹⁵ Zápis z pozorování.

vina z přítomných se postaví. Potom se mají postavit ti, kteří by o duševním onemocněním řekli nejlepšímu kamarádovi. Pět lidí se postaví. Potom si mají stoupnout ti, kdo by o tom řekli na prvním setkání své dívky. Teď zůstává stát jenom José. Říká, že to své dívky, své současné manželce, již před časem řekl. Že je člověk s duševním onemocněním a že bude vyprávět svůj příběh.¹⁶

„Nic neví a nic si neudělá“

Péče doma je étos mnoha rodin ve městě, v němž studujeme koordinaci péče o lidi s demencí. Lidé, se kterými jsme se setkali, považují domácí péči za součást přirozeného běhu života: patříme k sobě, žijeme spolu, dokud máme sílu, dokud můžeme, snažíme se držet pohromadě. Jsme tím zavázáni sami sobě i jeden druhému, protože zranitelní jsme všichni, a „kdo ví, za rok na tom já můžu být stejně“. Součástí společenství domácí péče jsou kromě nejbližších členů rodiny také sousedé – známí i neznámí lidé ve městě. Řeší se otázka, jak ostatní hodnotí naši starostlivost, kdo z lidí ve městě a za jakých podmínek může vstoupit do soukromého prostoru domácnosti, případně „co by řekli lidé“, kdyby rodina zvolila ústavní péči.

Rodiny žijící s demencí počítají s tím, že *setrvání ve víru potíží* [Haraway 2016: passim] vyžaduje dodatečnou práci na udržování po desetiletí ustavovaných vazeb. Vytvářejí účinná spojení lidí, věcí a technologií, aby integrovali nové, ne(zcela)pochopitelné, ne(zcela)předvídatelné události. Jednoduchá řešení a poraženectví tu nemají místo [ibid.: 1–8].

Paní Hanušová návštěvy etnografky vítá. Říká, že je ráda, že si má s kým promluvit. Vypráví, jak její muž zhruba před pěti lety začal zapomínat. Poté se ztrácel ve městě, přestal poznávat známé lidi, i v zaběhnutém životě v domácnosti se objevily překážky. Snaží se přemýšlet s ním a být pořád na dohled, protože pan Hanuš často mří ven: „Utíká, utíká, utíká (...), to se ani nenadějete (...), všechno zapomíná, ale v některých věcech je hrozně vynalézavý. K útěku je vynalézavý!“

V kritickém tónu paní Hanušové zaznívá současně postesknutí nad nesmyslností jeho počínání a ocenění schopnosti objevit skulinku v prostoru uzavřeném pro jeho bezpečí. Pro jednání pana Hanuše existuje rozumné vysvětlení – odchází, protože „chce jít domů“. Rodina se smířila s tím, že rodinný dům „není jeho, že tady není doma“, jakož i s faktem, že nikoho z nich nepoznává. Tyto věci se z oblasti časově omezené a situované ne/způsobivosti přesunuly do kategorie trvalého „neví“. Proto je s ním a pro něj vědí ostatní a v úsilí udržet domov a rodinu pohromadě nepolevují ani přes jeho občasný nesouhlas.

Skutečnost, že některé věci pan Hanuš „neví“, ještě neznamená, že ztratily význam a hodnotu, že například nezáleží na tom, s kým a kde žije. Jsa označen za nezpůsobilého (samostatně) rozhodnout ve věci pobytu, žije (z rozhodnutí

¹⁶ Zápis z pozorování.

druhých) doma. Neboť alternativou je ústavní péče, přízrak nuceného uvěznění [Ben-Moshe 2013: 1], jemuž Hanušovi chtějí čelit, „dokud to půjde“.

Obavy z útěku vedou k zamykání dveří, za nimiž něco hrozí. Kromě vchodu a dveří do sklepa jsou zamčeny i dveře do spíže, aby pan Hanuš nesnědl nepřiměřené množství jídla. Co, kolik a kdy se bude jíst, je přísně regulováno – společná zkušenost uspokojování hladu je základem pro ustavení pravidel stravování. Pokrmy jsou připravovány tak, aby panu Hanušovi chutnaly, ale pokud jde o množství jídla, nerozhoduje on, ale „zdravý rozum“ ostatních.

Představa, že pan Hanuš má stále hlad, je srdcervoucí, ale sníst neomezené množství jídla není považováno za rozumné a prospěšné. Paní Hanušová viní Alzheimerovu nemoc za zmenšený hypotalamus, který neustále vysílá signály hladu, s čímž se „nedá nic dělat“, a současně s tím kritizuje nezávislé jednání svého muže, který zapírá a aktivně se brání dohodě o racionální výživě. „A zapře vám, zapře (...). Ještě má plnou pusu a říká vám, že nic nedostal.“

V dané situaci jako by čelila dvěma protivníkům: nemoci, se kterou se nedá nic dělat, a způsobilému subjektu, s nímž se nedá domluvit na věcech, které dříve nebývaly předmětem sporu. Tato dichotomie znásobuje problémy, se kterými je třeba se vyrovnat, ale zároveň může být chápána jako uschopňující strategie. Nemoc zde není jediným vysvětlením toho, co se děje, není ani důvodem, aby jednání pana Hanuše bylo vždy označeno za iracionální nebo aby bylo shovívavě přehlíženo, například jako změna osobnosti, popisovaná odborným diskurzem o demenci.

Radikální kritické gesto nemoci, vysvětlující jednání člověka jako „odraz syndromu“ [Goodley 2001: 224, 2000: 39], neplatí vždy, ne za všech okolností. Stejně jako v případě vynalézavého plánování útěku i v momentech vyjednávání kolem jídla je jeho platnost dočasně pozastavena. Později, když opadne napětí, začne nemoc opět sehrávat svou produktivní roli. Připomene nevyhnutelnost potřeby péče a posílí vztah *přiznané závislosti* [MacIntyre 1999: 119–128].

Ve chvílích, kdy členové rodiny nabývají dojmu, že jeden z nich „nic neví a nic si neudělá“, napínají svoje úsilí k tomu, aby rozpoznávali s ním a pro něj, starají se o to, aby *byl rozpoznáván* i mimo rodinné společenství. Jak ve své studii o rozpoznávání a péči píše Janelle Taylor [2010], chceme-li se udržet pohromadě, nejde ani tak o to, koho rozpoznávají lidé žijící s demencí, ale o to, zda a jak jsou rozpoznávání druhými. Pan Hanuš je manželem, otcem dvou dcer, dědou a sousedem, který byl vždycky „hodným člověkem“. „Všechno uměl udělat, všechno si dělal sám,“ postavil dům a dřevem obložil obývací pokoj, ve kterém se scházejí příslušníci čtyř generací, připravoval lyžařské trasy pro místní sportovce. Některá spojení jsou pevná a fungují dobře – pohledem z minulosti vidíme i dnes schopného a dobrého člověka. Na tom „ten Alzheimer“ nic nezměnil.

S oporou ve vzpomínkách členové rodiny zmocňují a uschopňují jeden druhého. Na druhou stranu právě v porovnání s minulostí a také s výhledem do budoucnosti vnímají, že jednomu z nich schopností ubývá a že celé společenství se tím stává zranitelnějším. Přes všechno odhodlání se dostavuje únava a pocit, že „pořád se to nedá“.

Ženy i muži, kteří pečují o své blízké a s nimiž jsme se v rámci výzkumu setkali, vnímají sdílení zkušeností s někým, „kdo to dělá nebo kdo to zná“, jako podporu a povzbuzení. Také paní Hanušová považuje naši spolupráci za příležitost „popovídat si“. Jak ale do událostí spojených s výzkumem zapojit pana Hanuše, kterému nejsme schopni dobře vysvětlit, proč za ním přicházíme? Jak zajistit, aby si i on našel v setkáních to své?

Jeho občasně povzdech „tak už toho nechte“ a „tak já už půjdu“, které zazněly během prvního setkání, si etnografka přeložila jako nesouhlas s tím, co se dělo. Jako reakci na nedostatek ohleduplnosti, na neschopnost uspokojivě ho zapojit do debaty. Ač osobně přítomen, byl označen za člověka, který „nerozumí“, a hrozilo, že se stane spíše předmětem debaty než jejím účastníkem. Paní Hanušová sice tvrdí, že její muž nerozumí tomu, o čem se mluví, přitom ale upozorňuje, že „nemá rád, když se mluví o něm“. Vidíme, že i v záležitostech komunikace je přiznání ne/způsobivosti proměnlivé. Je zjevné, že pan Hanuš, vědom si sám sebe, vnímá, že přichází o některé ze svých schopností, a prožívá věci, kterým by se raději vyhnul.

Ve snaze o vyváženější rozhovor etnografka chvílemi přerušuje živé a souvislé vyprávění paní Hanušové, aby otázkami, pohledem a gesty zapojila pana Hanuše:

Snažím se jednoduše vysvětlit, co u nich v obýváku dělám. Pan Hanuš mě po chvíli vysvobodí větou: „Jak říkám, nemusím taky vědět všechno,“ a stočí hovor k tomu, odkud jsem přijela, jaké mám auto, v kolik a kam pojedu, abych nejela za tmy. (...) Povídáme si o tom, že pan Hanuš už nemusí chodit do zaměstnání: „Už jsem všechno vychodil a nachodil, neštěstí nebo štěstí, a tak už jsem doma.“ Paní Hanušová připomene, že rád lyžoval, a tak máme další společné téma.

No jo, a když teď jsme šli jako, biatlon, to tenkrát byly sokolovské, to se jmenovalo jinak.

Já jsem byla letos dvakrát na běžkách. Je hrozně málo sněhu.

A jezdíš taky na lyžích? Jak to víš, že já dobře jezdím?

Já jsem to slyšela.

Ale letos, když jsme mu pustili biatlon, tak se nedíval. „Zhasni to,“ říkal, vůbec mu to nic nepřipomíná.

Já už jsem toho na lyžích najezdil hromadu od raného mládí.

Proto jste fit.

Ty brabatice všelijaké, všude se jezdilo, muselo napadnout hodně sněhu a bylo to, měl jsem... zimu jsem měl hrozně rád. To jako bylo.

Když zpomalíme, počkáme, navazujeme, i když si úplně nerozumíme, nebo si některé téma i několikrát zopakujeme, jde nám to dobře. Tedy: já se tak cítím, pan Hanuš tak vypadá a paní Hanušová to říká: „To bych chtěla, kdyby tady byla děcka, jak on pěkně mluví, jak povídá (...) nám teda neřekne takhle... Krásně rozprávíte.“¹⁷

¹⁷ V této kapitole označujeme kurzívou záznamy z návštěv u Hanušových.

Paní Hanušová popisuje pozorovanou změnu se zaujetím a potěšením. Nabízí jedno z možných vysvětlení a navrhuje způsob, jak by se věci daly do budoucna zlepšit: „Když přijde někdo cizí, tak je to úplně, jako kdyby se rozpomněl (...). Asi by se měl víc vídat s cizími lidmi.“

Vykládá si náš rozhovor tak, že v konverzaci s „cizími“ se zlepšuje paměť i konverzační dovednosti pana Hanuše. K vynalézavosti ve věci „útěku“, ke schopnosti obstarat si jídlo, zajišťovat si pozornost okolí a k některým dalším činnostem, které jsou řazeny do kategorií „ví a umí“, se v přítomnosti cizích lidí přidává další dovednost – normálně si popovídat. Co dělají cizinci jinak? A co z toho, co paní Hanušová dělá, nedělají?

Vraťme se k rozhovoru o lyžování. Jako většina konverzací i tato vyžaduje určité úsilí. Lidé kolem stolu se příliš neznají, hledají společná témata, občas tápou. Oproti tomu, co se děje obvykle, výrazně ztrácejí tempo. Paní Hanušová se co chvíli rozpovídá a hovor nabere na obrátkách. Rychlost, s jakou vrší slova a věty, ráznost, s jakou se pohybuje a gestikuluje, neponechává pomalejším mnoho prostoru pro odpověď. Ve chvílích, kdy se etnografka snaží o zapojení pana Hanuše, paní Hanušová se zarazí: „A teď už budu mlčet. Už nebudu nic říkat. Přijela jste za dědou.“

Důraz na vytvoření prostoru pro pana Hanuše lze nazvat kritickou intervencí etnografky, jež má zvýraznit výpověď toho účastníka hovoru, za něhož často promlouvá někdo jiný a jehož mlčení jako výraz odporu nebývá vyslyšeno. Etnografka si uvědomuje, že způsob, jakým zve k rozhovoru pana Hanuše, může být vnímán jako kritika namířená proti hostitelce. Jako výhrada vůči jejímu stylu komunikace a odmítnutí kritického gesta, jímž označuje pana Hanuše za člověka, který „neví a nerozumí“. Z pohledu paní Hanušové jako by se někdy věci odehrávaly na zcela evidentní hladině nevědomosti pana Hanuše, která *nás ostatní* opravňuje bavit se *po svém* a bez něj. Jde o paušalizující postoj, jenž, jak říká José, je „rychle se vším hotový“ a který proměňuje situovanou nezpůsobilost v trvalé stigma?

Jsem jako na trní, když se snažíme společně posvačit, přičemž pan Hanuš si nechce před jídlem umýt ruce. Nejistě přechází mezi kuchyní a chodbou, rozhlíží se kolem sebe a poslouchá, co mu říká jeho žena, která se ho zároveň snaží navést do koupelny. Ta svá sdělení několikrát hlasitě opakuje. Nejspíš doufá, že opakování přispěje k porozumění a také že ji pan Hanuš uslyší, neboť o jeho sluchu už asi půl roku pochybuje:

První umyjeme ruce, pak bude buchta, pojd'.

Koláč bude, ale když nemáš umyté ruce, tak nic.

Když si neumýváš ruce, tak nebude žádná buchta.

Moje přítomnost činí domluvu ještě složitější. K běžné starosti o to, aby se pan Hanuš najedl, nenadrobil při tom a nezašlapal kousky koláče do koberce, přibývá starost o mě: jaký čaj si dám, co říkám koláčům, a vůbec, co tomu všemu říkám?

Konečně sedíme společně u stolu a snažíme se utišit hluk a rozptýlit ticho v malé kuchyni, v níž se v několika minutách vystřídaly přijetí, odmítnutí, nepochopení, trapnost, důstojnost, vztek, soucit, úleva, bezradnost i rozhodnost. Není to po-

prvé, kdy překonáváme rozpaky. Pomáháme si pojmenováním trablů, které mnohokrát za den Hanušovi prožívají: Někdy je to lepší, někdy horší. Dokud něco nevyzkouší, nebudou vědět, která z variant právě platí.

Vtěleným pohledem z kuchyně Hanušových vidíme svět z určité perspektivy. Naše poznávání je situované [Haraway 1991b]. Etnografka vidí, že Hanušovi hledají způsoby, jak co nejlépe nahradit nebo přijmout prožívané ztráty. Ve chvílích, kdy vítězí kritické gesto nemoci, „děda nic neví a sám už si nic neudělá“. Ale při bližším zkoumání platí, že „někdy je to lepší“. Ve společných zamyšleních není řeč jen o ubývání schopnosti rozpoznávat a jednat obvyklým způsobem, které je přičítáno panu Hanušovi. Nejde o trvalé selhávání postiženého člověka. Jde také o nedostatek trpělivosti, který způsobuje, že kolísá i schopnost celé rodiny dostát závazku společně žít a dožít.

Vycházíme-li z předpokladu, že naše (akademická) práce má přispívat k uschopňování lidí označovaných za nezpůsobilé [Minich 2016], je třeba myslet s nimi, případně pro ně. Je třeba být s nimi navázán. Právě vztahy vzájemné závislosti zdůrazňují někteří autoři a autorky v reakci na radikální požadavek nezávislosti. Upozorňují tak nejen na potřebu zastupování lidí s kognitivní dis/abilitou při výkonu jejich práv, ale také na potřebu účasti druhých při zjednávání jejich důstojnosti v každodenním životě [Bérubé 2010: 103; Kittay 2001, 2005]. Ohled na důstojnost opatrovníka nebo pečující osoby, v našem případě paní Hanušové a jejích dcer, je z tohoto pohledu součástí uschopňování pana Hanuše. Mínilme-li náš příspěvek k uschopňování lidí označovaných za nezpůsobilé vážně, je třeba pečlivě vážit kritická gesta s ohledy na celé společenství.

Uznat důstojnost členů a členek rodinného společenství znamená nespolehat se na bezpečí metakritického odstupu, ale mluvit s Hanušovými o věcech, které jsou pro ně důležité, i o nich samotných způsobem, který je pro ně zajímavý a přínosný [Latour 2013: 46]. Jakého posílení bychom dosáhli, kdybychom v odpověď na výzvu paní Hanušové ke kritice odhalili skrytou, skutečnější podstatu toho, co se děje u nich doma?

Přikláníme se proto k názoru Donny Haraway, že zjednodušení problému jeho překladem do „totalizujících vizí“ nebo cynické konstatování všudypřítomnosti vztahů dominance odvádí pozornost od konkrétních sociomateriálních uspořádání, v jejichž rámci se problémy formulují a řeší [Haraway 1991b]. Kritická gesta, jež jsme při setkáních s Hanušovými zaznamenali a která činíme veřejnými prostřednictvím tohoto textu, proto navrhuje přeformulovat v kontextu *záležitosti péče*, jež nás zavazují myslet a postupovat tak, aby se i naším přičiněním věci pohnuly k lepšímu [Puig de la Bellacasa 2017: 60–66].

To zahrnuje nejen popis objektů/zájmu, které ve stávajících záležitostech péče jsou již obsaženy, ale rovněž přemýšlení o tom, co v nich chybí nebo přebývá [ibid.: 59]. „Formulování objektů starostlivosti, které nejsou přítomny, není jednoduše o přidávání *‘ready-made’* důvodů jejich nepřítomnosti – například kapitalismu, genderu, nebo rasy.“ [Ibid.: 60]

To, co Hanušovy nyní zajímá nejvíce, jsou podmínky, za kterých je možné udržet společenství domácí péče pohromadě a přitom „se nezbláznit“. Zajímá je,

jak se ubránit zmiňovanému přízraku nuceného uvěznění, jenž v podobě ústavní péče hrozí panu Hanušovi a v podobě „okovů péče“ jeho ženě a dcerám.

Musíme se proto vrátit k problému, který pojmenovala paní Hanušová v úvodu poslední návštěvy etnografky: Je toho na ně moc, a aby mohli spolu všichni dál zůstat doma, budou potřebovat více podpory. V jejím hlase se mísilo přesvědčení, nebo přesvědčování, s nejistotou.

Do přemýšlení o budoucím setrávání pospolu vstupují vzpomínky na život před nemocí a nově také úvahy o blížící se smrti. Možná právě ty vedou a posilují paní Hanušovou k tomu, aby zároveň s péčí o druhé více jednala i sama za sebe: „Ještě aspoň tak rok určitě dám. Brzy mi bude osmdesát. Před smrtí by si měl člověk něco zažít, mít se dobře.“

Její nesouhlas a odpor neznamenají definitivní zpřetrhání vazeb, osvobození individua a rozpad společenství. Kritikou podmínek, odmítnutím některých uspořádání a přizváním dalších aktérů se snaží znovuustavit společenství domácí péče v nové, životaschopnější podobě. Nejde jí přitom o radikální kritické gesto rušící morální závazek postarat se o blízkého člověka, ale o přetvoření vztahů s kritickou péčí.

Závěr: koho chceme posílit?

S Josém jsme sledovali tři radikální kritická gesta, tři záměny činitele „iluzorního“ činitelem „skutečnějším“: „běžných“ vlivových struktur, jako jsou odbory či generální ředitelství, tajnou firmou; tajné firmy nemocí; nemocí stigmatem. Viděli jsme, že kritické gesto má sklon hroudit se samo do sebe, je-li skrytost objektu nastolovaného kritikou jediným důkazem jeho existence. Byli jsme svědky stigmatizujících účinků kritického gesta, které vykresluje svůj objekt jako negativně působícího činitele, z jehož moci se nelze vymanit. A měli jsme příležitost uvědomit si, že tam, kde kritické gesto hrozí destrukcí objektů, které jsou pro adresáty kritiky z nějakých důvodů důležité, je na místě pečlivé rozlišování různých terčů kritiky.

Na konci trojdílného příběhu jsme Josého zastihli v situaci, kdy musí žít se všemi objekty, které jeho kritická gesta chtěla zrušit, jakož i s těmi, které chtěla nastolit, a chce-li vést spokojený život, musí mezi nimi hledat rovnováhu. Běžný život, hlasy, nemoc i stigma s ním zůstávají, nehledě na radikalitu gest, jimiž se s nimi pokusil vyrovnat.

V příběhu o Hanušových nejsou kritická gesta tak zřetelně vyznačena, v síti složitých vztahů jsme je hledali s jistými obtížemi: záměnu vědění a dělání pana Hanuše za nemoc, kritiku ableistických předsudků ze strany etnografky či vzdor paní Hanušové proti étosu pečování. Částečně je to způsobeno odlišností žánru. Jelikož se nejedná o (auto)biografii, ale o synchronní pohled zprostředkovaný návštěvou etnografky, jednotlivá kritická gesta nejsou vylíčena v časovém sledu a nesměřují k rozuzlení, ale střídají se v krátkých, někdy stěží postřehnutelných intervalech. Propletena jsou však také „místně“, v souladu se zvoleným úhlem pohledu. Zatímco v Josého životním příběhu je středem pozornosti jedinec hledající

své místo v průsečíku vlivných činitelů, Hanušovi se spolu s etnografkou pohybují v prostoru vymezeném vztahy tvořícími společenství. V prostředí, kde se známe a chceme spolu i nadále žít a umírat ve víru potíží, se našlapuje opatrněji.

Přesto se situace Hanušových v mnohém podobá situaci Josého. I oni využívají kritická gesta, aby pozastavili účinnost aktérů, kteří nežádoucím způsobem ovlivňují jejich život. A zároveň musí – společně s etnografkou – akceptovat existenci těchto činitelů, aby v jejich působnostech hledali prostor pro sebe. K nastolení rovnováhy ani v tomto případě nevede jediné kritické gesto, kterým by se šmahem vyřešily všechny problémy a vyznačilo se správné řešení, ale obtížný a riskantní proces, jemuž říkáme *společné formulování kritických záležitostí péče*.

Než se ke kritickým záležitostem péče vrátíme v závěrečné pointě, rádi bychom zvýraznili dvě vlastní kritická gesta.

Za prvé, srovnávali jsme nesrovnatelné. Objekty konstruované jednotlivými kritickými gesty, která jsme sledovali, nejsou stejné povahy. Jak jsme mohli klást vedle sebe paranoidní bludy, vědecká fakta, politické koncepty a etické ideály, mohl se ptát zaskočený čtenář. Copak si někdo může myslet, že mají srovnatelnou váhu, že mohou navzájem soupeřit? Není snad nasnadě, že některé z těchto věcí jsou pravdivější a důležitější než jiné?

Nikoli, či lépe řečeno nikoli samozřejmě. Pro lidi, jejichž příběhy jsme vyprávěli, není hodnota či pravdivost objektů jednotlivých kritických gest předem dána. Tak například pro Josého má nemoc značnou váhu, což jistě souvisí s povahou odborných diskurzů o nemoci, jakož i s vahou, která vědeckým faktům náleží v moderní společnosti. Přesto však vědecká fakta nejsou jednoznačně pravdivější a mocnější než psychogenní bytosti, které mohou někdy hrát roli páriů a jindy přemoci vše ostatní.

Hlasy neviditelných průvodců, nemoc, ableismus a étos domácí péče patří do různých modů existence, do různých světů, jejichž podmínky úspěšnosti se liší [Latour 2013: 21, 56, *passim*; Austin 1962: 12–24]. A právě proto, že se jejich pravda neměří podle stejného metru, mohou mít srovnatelnou platnost a mohou o svou váhu soupeřit. Z toho vyplývá, že z hlediska kritického gesta, to jest z hlediska záměny jednoho činitele druhým, není o působnosti jednotlivých nesourodivých objektů rozhodnuto, dokud kritický souboj neskončí vítězstvím některého z nich nebo dokud mezi nimi nebude nastolena napjatá rovnováha.

Kromě kritického gesta, jímž jsme pozastavili platnost apriorních soudů týkajících se pravdivosti a účinnosti různých kritických objektů, jsme se odvážili rovněž relativizace rozdílu mezi laickou a profesionální kritikou. Inspirováni úvahami Harolda Garfinkela o profesionální a laické sociologii [1967: 97–103] chápeme kritické gesto jako pragmatický prostředek sloužící k reorganizaci vlastních i cizích ne/způsobilostí. To nám umožňuje, abychom sociologickou reflexi ‚velkých‘ metakritických teorií použili k vykreslení obyčejných každodenních kritických gest, a naopak, abychom se z kritických gest vedených ‚laiky‘ něco dozvěděli o užitečnosti a úskalích metakritických teorií. Jak píše Boltanski [2011: 16–17, srov. 12, 26–27, 32], „[p]rocesy, jimiž aktéři sociálního života konstituují celky, jichž jsou součástí, a skrze něž tyto celky udržují či rozvracejí, jsou do značné

míry artikulovány skrze kritiku, ať už slouží ke zpochybnění stávajících pořádků, nebo k jejich ospravedlnění“.

Jaká je tedy naše odpověď na otázku po vhodnosti kritického gesta pro řešení problémů spojených s obnovou soudržnosti v časech potíží, problémů, jako jsou pochyby o našem referování o péči o paní Liškovou, vyvažování nesoudržných činitelů ovlivňujících Josého život nebo hledání střední cesty mezi společným skládáním světů a emancipací v rodině Hanušových?

Zdá se nám, že varování před všemohoucností a singularitou kritických gest je na místě. Viděli jsme, že potenciál emancipace, který Boltanski považuje za konstitutivní prvek metakritického postoje [2011: 5, 15], závisí nikoli na kritickém gestu samotném, ale rovněž na jeho provázanosti s dalšími kritickými gesty. Nebere-li ohled na složité vztahy závislosti a podpory, může kritické gesto namísto emancipace snadno přinést nové porobení nebo za sebou zanechat zbořeníště.

Jak píše Bruno Latour [2010a: 474]: „S kladivem (nebo se sbíječkou) [kritiky] lze udělat hodně: prorážet zdi, ničit idoly, vysmívat se předsudkům; nelze však opravovat, pečovat, skládat, znovuskládat, spojovat.“ My však na základě zkušeností Josého a Hanušových tvrdíme, že kritické gesto, jak jsme ho viděli působit v jejich každodenním životě, není samo o sobě nepřitelem komponování. Udržování pospolitosti ve víru potíží závisí nejen na opatrném skládání objektů, na nichž nám záleží, ale také na harmonizaci kritických gest, to jest na zvládání mnohočetnosti výroků, jimiž se jeden činitel radikálně zaměřuje činitelem jiným. Otázka, komu a jak naše kritická gesta prospívají, je přitom klíčová.

Jina B. Kim ve svém programu *crip-of-colour critique* [2017], inspirovaném tázáním Julie Avril Minich po poslání současných disability studies, píše:

Spíše než na projevy autonomie a resistance se [crip-of-colour critique] zaměřuje na vztahy sociální, materiální a protetické podpory – to jest na nejružnější způsoby, jimiž jsou životy obohacovány, posilovány a umožňovány. V souladu s tím oceňuje zranitelnost, nezpůsobilost a vzájemnou-závislost namísto toho, aby tyto stavby vnímala jako politické selhání či projev slabosti.

Tak jako Minich i Kim bychom se také my rádi přihlásili k zájmu o „sociální normy, které definují určité atributy jako postižení, jakož i o společenské podmínky koncentrující stigmatizované atributy v určitých populacích“ [Minich 2016]. I my bychom tyto normativní ideologie rádi promýšleli nikoli pro analýzu samotnou, ale „s cílem produkovat vědění podporující spravedlnost pro lidi se stigmatizovaným tělem a myslí“ [ibid., kurzíva původní]. Zároveň zjišťujeme, že podmínky, které stigmatizaci umožňují, mohou ve složitých kompozicích zahrnovat i „vztahy sociální, materiální a protetické podpory“, v nichž je způsobilost dána spíše všudypřítomným „já mám“ než neuskutečnitelným „já jsem“ [Tarde 2012: 52].¹⁸

¹⁸ „Z principu ‚já jsem‘, nehledě na všechny složitosti světa, je nemožné odvodit jakoukoli jinou než vlastní existenci, což vede k negaci vnější reality. Postulujte však nejprve jako základní fakt ‚já mám‘ a mající a vlastněné se vám vyjeví ve své nerozlučnosti.“ [Tarde 2012: 52]

Domníváme se, že „nejrůznější způsoby, jimiž jsou životy obohacovány, posilovány a umožňovány“, by měly být vystavovány kritickému gestu s opatrností. To ovšem v žádném případě neznamená, že bychom se měli vzdát kritického pohledu či hodit přes palubu objevy metakritických teorií dominance. Znamená to, že kritika musí mít podobu kritických záležitostí péče, do jejichž společného formulování vstupují objekty kritických gest nikoli coby všemocní skrytí činitelé, ale jakožto váhavá varování či zcitlivující ohledy.

MICHAL SYNEK je religionista a sociolog. V rámci doktorského studia na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity (FSS MU) zkoumá vztahy mezi různými repertoáry pečování a způsoby uspořádávání dis/ability. V Centru pro teoretická studia se zabývá výzkumem napětí mezi péčí o věci a péčí o lidi v sociálních pobytových službách. Působí jako spolupracovník Centra pro studium dlouhodobosti a dlouhodobé péče Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy (FHS UK) a jako asistent sebeobhájců. Zajímá se o teoretické problémy s praktickým dopadem na pomezí sociologie vědy a technologií, disability studies a studií péče.

DANA HRADCOVÁ je vedoucí Centra pro studium dlouhodobosti a dlouhodobé péče a odborná asistentka na katedře řízení a supervize na FHS UK. Přednáší a působí jako školitelka v doktorských programech Aplikovaná etika a Studia dlouhodobosti. Jako výzkumnice a konzultantka se věnuje životu s dis/abilitou. Zabývá se etikou péče a empirickou etikou v prostředí sociálních a zdravotních služeb. Spolupracuje s ne/profesionálními pečujícími a se sebeobhájci.

RADEK CARBOCH je doktorandem na katedře sociologie FSS MU. Pracuje jako výzkumný pracovník Centra pro studium dlouhodobosti a dlouhodobé péče při FHS UK. Věnuje se problémům spojeným s procesy transformace sociálních služeb a reformy psychiatrické péče. Zajímá se o strategie vylučování a začleňování „jiného“, problematiku utváření moderního autonomního subjektu a proměny technologií moci.

DITA JAHODOVÁ vystudovala genderová studia na FHS UK. Spolupodílela se na etnografickém výzkumu v rámci Centra pro studium dlouhodobosti a dlouhodobé péče FHS UK. Věnuje se tématům spojeným s fungováním genderového řádu, tělem a tělesností, péčí, medikalizací, stigmatizací, zneviditelnováním a sociálním vyloučením.

Literatura

- Anthony, W. A., L. Ashcraft. 2010. „The Recovery Movement.“ Pp. 465–479 in B. Lubotsky Levin, K. D. Hennessy, J. Petrila (eds.). *Mental Health Services: A Public Health Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Austin, J. L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.

- Ben-Moshe, L. 2013. „Disabling Incarceration: Connecting Disability to Divergent Confinements in the USA.“ *Critical Sociology* 39 (3): 385–403, <https://doi.org/10.1177/0896920511430864>.
- Bérubé, M. 2010. „Equality, Freedom, and/or Justice for All: A Response to Martha Nussbaum.“ Pp. 97–109 in E. Feder Kittay, L. Carlson (eds.). *Cognitive Disability and Its Challenge to Moral Philosophy*. Chichester, Malden: Wiley-Blackwell.
- Boltanski, L. 2011. *On Critique: A Sociology of Emancipation*. Cambridge, UK, Malden, MA: Polity Press.
- Brown, L. C. 2013. „Stigma: An Enigma Demystified.“ Pp. 147–160 in L. J. Davis (ed.). *The Disabilities Studies Reader*. 4th ed. New York, London: Routledge.
- Coates, T.-N. 2017. „Foreword.“ Pp. vii–xvii in T. Morison. *The Origin of Others*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- Dempster, B. 1998. *Self-organizing Systems Perspective on Planning for Sustainability*. Nepublikovaná diplomová práce. Waterloo: University of Waterloo.
- Carlson, L., E. F. Kittay. 2010. „Introduction: Rethinking Philosophical Presumptions in Light of Cognitive Disability.“ Pp. 1–25 in E. Feder Kittay, L. Carlson (eds.). *Cognitive Disability and Its Challenge to Moral Philosophy*. Malden, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell, <https://doi.org/10.1002/9781444322781.ch1>.
- Foucault, M. 2007. „What is Critique?“ Pp. 41–81 in M. Foucault. *The Politics of Truth*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Garland-Thomson, R. 2009. *Starring: How We Look*. New York: Oxford University Press.
- Garland-Thomson, R. 2012. „Začlenění kritické analýzy ne/způsoblosti jako cesta k proměně feministické teorie.“ Pp. 356–405 in K. Kolářová (ed.). *Jinakost – postižení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsoblosti a hendikepu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gashé, R. 2007. *The Honor of Thinking: Critique, Theory, Philosophy*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Goffman, E. 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc.
- Goodley, D. 2000. *Self-advocacy in the Lives of People with Learning Difficulties: The Politics of Resilience*. Maidenhead, UK: Open University Press.
- Goodley, D. 2001. „‘Learning Difficulties’, the Social Model of Disability and Impairment: Challenging Epistemologies.“ *Disability & Society* 16 (2): 207–231. <https://doi.org/10.1080/09687590120035816>.
- Haraway, D. 1991a. „A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century.“ Pp. 149–181 in D. Haraway. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. London: Free Association Press.
- Haraway, D. 1991b. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.“ Pp. 183–201 in D. Haraway. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. London: Free Association Press.
- Haraway, D. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham, London: Duke University Press, <https://doi.org/10.1215/9780822373780>.
- Kim, J. B. 2017. „Toward a Crip-of-Color Critique: Thinking with Minich’s ‘Enabling Whom?’“ *Lateral* 6 (1), <https://doi.org/10.25158/L6.1.14>.
- Kittay, E. F. 2001. „When Caring Is Just and Justice Is Caring: Justice and Mental Retardation.“ *Public Culture* 13 (3): 557–580, <https://doi.org/10.1215/08992363-13-3-557>.
- Kittay, E. 2005. „Equality, Dignity and Disability.“ Pp. 95–122 in M. A. Waldron, F. Lyons (eds.). *Perspectives on Equality: The Second Seamus Heaney Lectures*. Dublin: Liffey.
- Kolářová, K. 2012. „Tělesná jinakost, ne/způsoblost, ‚postižení‘, hendikep... K politice

- překladu a teoretickému vymezení pojmů.“ Pp. 41–63 in K. Kolářová (ed.). *Jinakost – postižení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsobivosti a hendikepu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Latour, B. 2004. „Why has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern.“ *Critical Inquiry* 30 (2): 225–248, <https://doi.org/10.1086/421123>.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. 2010a. „An Attempt at Writing a Compositionist Manifesto.“ *New Literary History* 41 (3): 471–490.
- Latour, B. 2010b. *On the Modern Cult of the Factish Gods*. Durham, London: Duke University Press.
- Latour, B. 2013. *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*. London: Harvard University Press.
- Latour, B. 2016. *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem: Výbor z textů 1998–2013*. Praha: tranzit.cz.
- Law, J. 2010. „Care and Killing: Tensions in Veterinary Practice.“ Pp. 57–71 in A. Mol, I. Moser, J. Pols (eds.). *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Bielefeld: Transcript.
- Levi, S. J. 2006. „Ableism.“ Pp. 1–4 in D. Mitchel, S. Snyder (eds.). *Encyclopedia of Disability*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- MacIntyre, A. C. 1999. *Dependent Rational Animals: Why Human Beings Need the Virtues*. Chicago: Open Court.
- M'charek, A., I. van Oorschot. 2020. „What about Race?“ Pp. 235–245 in A. Blok, I. Farias, C. Roberts (eds.). *Routledge Companion to Actor-Network-Theory*. London: Taylor & Francis, <https://doi.org/10.4324/9781315111667>.
- Minich, J. A. 2016. „Enabling Whom? Critical Disability Studies Now.“ *Lateral* 5 (1), <https://doi.org/10.25158/L5.1.9>.
- Mol, A. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham, London: Duke University Press, <https://doi.org/10.1215/9780822384151>.
- Mol, A. 2016. „Clafoutis jako složenina: Když se podaří, že věci drží pohromadě.“ *Biograf* [online] (63–64): 113–132.
Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.html?clanek=6307>.
- Morison, T. 2017. *The Origin of Others*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- Moser, I., J. Law. 1998. „Přechody snadné, přechody nesnadné aneb o heterogenní ekonomii subjektivity.“ *Biograf* [online] (15–16): 70. odst. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=1502>.
- Orwell, G. 2015. *Devatenáct set osmdesát čtyři*. Praha: Argo.
- Paleček, J. 2004. „Opakujte po mně: duševní nemoc – říkáte to stejně?!? O překládání duševní nemoci.“ *Biograf* [online] (34): 107 odst.
Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=3402>.
- Puig de la Bellacasa, M. 2017. *Matters of Care: Speculative Ethics in More than Human Worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rancière, J. 2004. *The Philosopher and His Poor*. Durham, London: Duke University Press, <https://doi.org/10.1215/9780822385707>.
- Sacks, H. 1984. „On Doing 'Being Ordinary'.“ Pp. 413–440 in J. M. Atkinson, J. Heritage (eds.). *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511665868.024>.
- Serieux, P., J. Capgras. 1982. „Délire de Revendication.“ Pp. 102–105 in P. Bercherie (ed.). *Présentation des Classiques de la Paranoïa*. Paris: Navarin-Seuil.
- Sontag, S. 1977. *Illness as Metaphor*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

- Strathern, M. 1991. *Partial Connections*. Bollman Place: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Synek, M., D. Hradcová, D. Jahodová, R. Carboch. 2017. „O (ne)soudržnosti pečování: Mnohočetné ontologie života s demencí.“ *Biograf* (65–66): 5–51.
- Tarde, G. 2012. *Monadology and Sociology*. Melbourne: re.press.
- Taylor, J. 2010. „On Recognition, Caring, and Dementia.“ Pp. 27–56 in A. Mol, I. Moser, J. Pols (eds.). *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Bielefeld: Transcript.
- Thompson, N. 2001. *Anti-Discriminatory Practice*. New York: Palgrave.